

התולעת שבתוך התפוח

בהרצאה שנשא בווינה בשנת 1967 השמיע תאודור אדורנו למאזיניו כמה אמירות שלמרבה הפלא הן רלוונטיות גם לימינו, למרות ההבדלים הגדולים בין התקופות. לדבריו, על אף קריסתו הרשמית של הפשיזם, התנאים לעלייתן של תנועות פשיסטיות ממשיכים להתקיים בחברה: הגורם לכך לדעתו היה הנטייה לריכוז הון, נטייה שרווחת גם בימינו ו"משמעה הוא, היום כבעבר, האפשרות להידרדרות מתמדת של שכבות אוכלוסייה שהתודעה המעמדית הסובייקטיבית שלהן בורגנית לחלוטין, ואשר מעוניינות לשמר את הפריבילגיות שלהן, את הסטטוס שלהן, ולחזקו ככל האפשר". הקבוצות הבורגניות שנעו כלפי מטה הן אלה ה"נוטות היום כבעבר לתעב את הסוציאליזם, או את מה שהן מכנות סוציאליזם, כלומר, הן אינן מאשימות בפוטנציאל ההידרדרות האישי שלהן את המנגנון המחולל אותה, אלא את אותם אלו שהתייצבו באופן ביקורתי נגד השיטה שבה היה להן פעם סטטוס מסוים, לפחות לפי תפיסות מסורתיות".¹

בשורות קצרות אלו כרך אדורנו יחדיו רבות מהתובנות העיקריות של התיאוריה הביקורתית. מבחינתו הפשיזם אינו תאונה של ההיסטוריה. הוא גם אינו סטייה. נהפוך הוא, הפשיזם פועל בתוך הדמוקרטיה והוא חלק ממנה. אם נשתמש בדימוי שחוק, הפשיזם הוא תולעת השוכנת בתוך התפוח; אי-אפשר לראותה בעין בלתי מזוינת, והיא מרקיבה את הפרי מבפנים. באנתולוגיה העוסקת באסכולת פרנקפורט מנסחים זאת כך: "אחד הנושאים המרכזיים שבהם עסקה אסכולת פרנקפורט המוקדמת הוא חוסר היכולת לסרטט גבול ברור בין הקיצוניות של הפשיזם הפוליטי ובין הפתולוגיות החברתיות היומיומיות של הקפיטליזם הבורגני במערב".² פירושו של דבר שהפשיזם אינו חייב להיות משטר שלם ומלא. למעשה, הוא יכול להיות נטייה או מקבץ של נטיות ורעיונות פרגמטיים שפועלים מתוך הדמוקרטיה עצמן. בין היתר טוען אדורנו שהקפיטליזם מגלה נטיות לריכוזיות של רכוש וכוח (לא מפתיע כלל לשמוע רעיון כזה מפי מרקסיסט, וזו טענה שגם מי שאינו מרקסיסט יתקשה להתווכח עימה). אדורנו לא היה עד לדרך המפתיעה שבה תהליכי בחירות דמוקרטיים נחטפו בידי הון מרוכז, ולכן אפשר להסיק כי הוא התייחס

1. אדורנו, הימין הקיצוני החדש, עמ' 66.

2. Gordon et al., *The Routledge Companion*, p. xvi

לדינמיקה המעמדית שריכוז ההון יצר בתוך החברות הליברליות. נטיות כאלה מאיימות ללא הרף לפתח את מעמדם של אותם מעמדות בורגניים שקודם לכן תרמו לשיטה הקפיטליסטית ואף יצאו נשכרים ממנה. שימו לב שאדורנו מתמקד בבורגנות (תערובת של המעמד הבינוני-גבוה וחלקים מהמעמד הבינוני) ורואה בה, ולא בפרולטריון, סוכנת של הפשיזם החדש הזה. בדברי אדורנו מהדהדת מסורת בסוציולוגיה שראתה בפשיזם ביטוי לפחד מפני מוביליות כלפי מטה,³ ולטענתו אותו מעמד שמחזיק משכבר הימים בזכויות יתר תומך בפשיזם כאשר הוא חש איום על זכויותיו. נראה אפוא שאובדן זכויות יתר הוא מוטיבציה מרכזית לתמיכה במנהיגים אנטי-דמוקרטיים.⁴ אם כן, לדברי אדורנו, הרצון לשמור על זכויות היתר או הפחד לאבד אותן הם כוח מניע בפוליטיקה בכלל ובפוליטיקה הפשיסטית בפרט. טענה נוספת של אדורנו, ואולי החשובה ביותר (לפחות לספר זה), היא ששורשי ההזדהות עם הפשיזם נטועים בדרך חשיבה מסוימת על סיבות – כלומר, איך אנו עונים על השאלה מדוע דברים הם כפי שהם – ובדרך מסוימת של הטלת אשמה ואחריות. מעמד הבורגנות, שהריכוז הכלכלי גורם לאובדן מעמדו וזכויות היתר שלו, לא יאשים בכך את השיטה הקפיטליסטית עצמה. במקום זאת הוא יטיל את האשמה על מבקריה של השיטה. אדורנו מדבר בתמציתיות, אך אפשר להבין מדבריו שאנשי מעמד הבורגנות יקלטו את העולם החברתי כאילו מבעד לקמרה אובסקורה, דימוי מהופך של העולם החיצוני. בהמשך למסורת המרקסיסטית של ביקורת האידיאולוגיה (*Ideologiekritik*), הוא מזהה תהליך קוגניטיבי חשוב מאוד שפועל בקדם-פשיזם: חוסר יכולתו של האדם להבין את שרשרת הסיבות המסבירה את מצבו החברתי. לדבריו, העולם החברתי יכול להיות מעוות מן היסוד. הבורגנות (וכנראה גם מעמדות אחרים) אינה יכולה לזהות כראוי את הסיבות לאובדן זכויותיה ולפיחות שחל במעמדה, ולפיכך היא אינה יכולה להתלכד מאחורי מי שאולי אינם מגינים בדיוק על האינטרסים שלה, אבל לכל הפחות מטילים ספק בשיטה האחראית לכך.

אדורנו טוען שנטיות פשיסטיות ממשיכות להתקיים בחברות שלנו הן בשל תהליכים כלכליים של צבירת הון וריכוזו, הן בשל צורות חשיבה מעוותות ופגומות. האחרונות מתבטאות במיוחד באופן שבו אנו בונים סיבתיות, מסבירים

3. Bell, *The Radical Right*; Lipset, *Political Man*

4. לדוגמה, בבחירות 2016 זכה דונלד טראמפ לתמיכה גבוהה יותר בקרב קבוצות בעלות הכנסה גבוהה או בינונית; בעלי הכנסות נמוכות מאוד נטו יותר לתמוך בהילרי קלינטון; בקרב בעלי הכנסה נשית נמוכה מ-30 אלף דולר, 53% הצביעו לקלינטון ו-40% הצביעו לטראמפ; בקרב מי שהכנסתם 30 עד 50 אלף דולר – 51% הצביעו לקלינטון, 42% לטראמפ; בקבוצה שהכנסתה 50 עד 100 אלף דולר – 46% הצביעו לקלינטון, 50% לטראמפ; בזו שהכנסתה 100 עד 200 אלף דולר – 47% הצביעו לקלינטון, 48% לטראמפ; בזו שהכנסתה 200 עד 250 אלף דולר – 48% לקלינטון, 49% לטראמפ; ובקרב מי שהכנסתם מעל 250 אלף דולר – 46% הצביעו לקלינטון ו-48% לטראמפ. ראו "Exit Polls", Statista.

אירועים ומייחסים אשמה, והן משקפות מה שג'ייסון סטנלי קרא לו בהקשר אחר "אידיאולוגיה פגומה". אידיאולוגיה פגומה, לפי סטנלי, גוזלת מקבוצות "את הידע על מצבן המנטלי, ולשם כך היא מסתירה מפניהן בשיטתיות את האינטרסים שלהן עצמן".⁵ כמובן, לא ברור מאליו מהם האינטרסים האמיתיים של מעמד או של קבוצת אנשים; כל ניסיון שיפוט באשר לסוגיה זו דורש מן החוקרת בהכרח הנחות מוקדמות מסוימות, ועליה להבחין בין אינטרסים אמיתיים לאינטרסים כוזבים ובכך לקחת לעצמה סמכות אפיסטמית מסוימת. כאשר מנסים להבין את העולם החברתי, נראה שאין מנוס משימוש בסמכות אפיסטמית כזאת. כך למשל, כאזרחיות איננו מאמינות לתיאוריות הקונספירציה המקודמות בידי QAnon וקבוצות אחרות, ויש חוסר תום לב בהעמדת פנים שטענותיהן שוות ערך לכתבת תחקיר מעמיקה בתקשורת. חשיבה – כל חשיבה – כוללת מחיקות, תזוזות, שגיאות והכחשות. הניתוח החברתי הביקורתי נועד לאתר את השגיאות והמחיקות הללו.

רעיון ביקורת האידיאולוגיה זכה לביקורת נרחבת,⁶ אך ההתפתחויות הפוליטיות האחרונות מראות שאי אפשר לוותר עליו בקלות. אחדים טענו שבחינה ביקורתית מתנהלת לרוב בחוסר תום לב (הביקורת הזאת הופנתה כלפי אחרים אך לא כלפי המבקרים עצמם), או שהיא מעניקה סמכות רבה מדי לחוקר, או שכל בחירה של הפרט היא רציונלית כי חשיבתו משקפת את העדפותיו. ואכן, ניתוח סוציולוגי חייב לכבד את הסיבות לבחירותיהם של האזרחים ואת דעותיהם. אסור לו ללעוג לדעה כלשהי או לבטלה. אבל בתקופה שבה פריחתן של תיאוריות קונספירציה הזויות משבשת את התהליכים הדמוקרטיים הכרוכים בגיבוש דעה, איננו יכולים עוד להרשות לעצמנו להניח שכל נקודות המבט שוות או מושכלות באותה המידה; ואיננו יכולים להרשות לעצמנו להתעלם מהמניפולציות שנוקט מעמד פוליטי שתחכמו הולך וגדל ואשר בקיא באופן יוצא מן הכלל באמנות המניפולציה ובהפרחת שמועות. הרשתות החברתיות, המפיצות מידע במהירות רבה, העצימו פי כמה וכמה את כוחן של אמנויות המניפולציה.⁷ כך, נגד רצוננו, אנו חייבים לחזור לרעיון ביקורת האידיאולוגיה.

אידיאולוגיה פגומה היא אידיאולוגיה שעומדת בתנאים האלה: היא סותרת את עיקרי האמונה שבבסיס הדמוקרטיה, אף שאזרחי הדמוקרטיה רוצים שהמוסדות הפוליטיים ייצגו אותם; יש בה סתירה בין העקרונות והיעדים האידיאולוגיים המוצהרים ובין המדיניות הקונקרטית (למשל, המנהיגים טוענים שהם מייצגים את האנשים הפשוטים, אך בה בעת הם מקדמים מדיניות שגורמת לעלייה חדה במחירי הדירות); היא מעוותת את הסיבות לחוסר שביעות הרצון של קבוצה חברתית; והיא מתעלמת מהפגמים של המנהיג (למשל שחיתותו או אדישותו כלפי רווחת

5. Stanley, *How Propaganda Works*, p. 5

6. Latour, "Critique"; Walzer, *Interpretation*

7. Lazer et al., "Fake News"

האזרחים) או עיוורת להם. עם זאת, יש להדגיש שלא רק תומכיהן של תנועות או מפלגות קדם־פשיסטיות ופופוליסטיות נופלים למלכודת הקונגיטיבית הזאת. לכך יש דוגמאות רבות. ג'רום מקגאן טוען למשל שהשירה הרומנטית התכחשה לתנאים החומריים שבהם היא נוצרה, באמצעות התחמקות מהם או מחיקות שלהם.⁸ הקומוניסטים הצרפתים שהאמינו במשטר הסובייטי בשנות החמישים של המאה הקודמת, כשהרצחנות של משטר סטאלין כבר הייתה ידועה, גם הם דוגמה למי שמחזיקים באידיאולוגיה פגומה.⁹

בהמשך להגותו של אדורנו, יש לומר שהפשיזם ממשיך לפעול מלב ליבן של החברות הדמוקרטיות עצמן משום שהנפגעים העיקריים מההיגיון שביסוד הריכוז הכלכלי אינם מסוגלים "לחבר את הנקודות" בשרשרת הסיבתיות, ולמעשה הם עלולים להתנגד למי שפועלים לחשוף אותה. כך נוצר ניגוד מוזר בין מי שיוצאים נגד חוסר הצדק והאי־שוויון ובין מי שסובלים מהם. הניגוד הזה הפך למאפיין בולט של דמוקרטיה רבות בעולם. שאלת האידיאולוגיה הפגומה רלוונטית במיוחד לזמננו, כי ברחבי העולם, ובישראל במיוחד, הדמוקרטיה נמצאת תחת מתקפה של מה שפרנסיס פוקויאמה מכנה "פופוליזם לאומני" – סגנון פוליטי החותר תחת מוסדות הדמוקרטיה מבפנים ומאפשר לשחקנים החזקים ביותר בחברה, ובהם תאגידים ושדולות, להשתמש במדינה כדי לקדם את האינטרסים שלהם עצמם ולפגוע בדמוס, שבאופן מוזר מרגיש ניכור כלפי המוסדות שהבטיחו באופן היסטורי את ריבונותו. חוקרי מדע המדינה סטיבן לויצקי ודניאל זיבלאט טוענים שדמוקרטיה אינן מתות רק בהפיכות צבאיות או באירועים דרמטיים אחרים שכאלה; לעיתים הן מתות באיטיות.¹⁰ פופוליזם הוא אחת הצורות הפוליטיות שממיתות אותן לאט. פופוליזם אינו הפשיזם עצמו אלא נטייה פשיסטית, גורם כוח שמפעיל לחץ על השדה הפוליטי ומטה אותו לעבר גרסיביות ונטיות אנטי־דמוקרטיות. מחקרים רבים מנסים להסביר את צמיחתן של נטיות פשיסטיות כאלה.¹¹ חלקם תולים אותן בגלובליזציה של שוק העבודה, שהותירה את מעמד הפועלים בתנאים לא יציבים. אחרים מדגישים את השינויים התרבותיים שהתרחשו בשנים האחרונות וגורסים שהפופוליזם מגיב אליהם. אפשר גם לטעון כי תודעה כוזבת או אידיאולוגיות פגומות נוצרות בשל השינויים שחלו באמצעי התקשורת, שבמדינות רבות נרכשו ואוחדו במטרה מפורשת לשנות את "האג'נדה הליברלית" של העיתונות מהזרם המרכזי. לדוגמה, יש שטענו כי איש העסקים והמיליארדר הצרפתי וינסנט בולורה (Bolloré), המחזיק בכמה תחנות טלוויזיה צרפתיות ובהן *Cnews*, ערוץ חדשות

8. McGann, "Romanticism"

9. Bell and Byron, *French Communist Party*

10. Levitsky and Ziblatt, *How Democracies Die*

11. Gidron and Hall, "Social Status"; Inglehart and Norris, "Trump, Brexit"; Müller, *What Is Populism*; Rodrik, "Populism"

שפועל 24 שעות ביממה ומקדם אג'נדה ימנית נחרצת, מימן את מסע הבחירות של הפופוליסט הימני-קיצוני הצרפתי אריק זמור.¹² דוגמה נוספת היא המיליארדר האמריקני ממוצא אוסטרלי רופרט מרדוק, שמחזיק במאות כלי תקשורת ברחבי העולם ובהם מכונת התעמולה *Fox News* בארצות הברית, ומואשם בשימוש בהם לשם תמיכה בבעלי בריתו הפוליטיים.¹³ בישראל, לעיתון החינמי ישראל היום, שמומן תחילה בידי איל ההון שלדון אדלסון ומוסיף להיות ממומן בידי אלמנתו מרים, ניכרה השפעה פוליטית אדירה. כך, ריכוז ההון ברחבי העולם מעניק כלי נשק רבי עוצמה לעיוות התודעה.

לצד השליטה הגוברת על המידע התרחשה גם גלובליזציה של הכלכלה, שהעמידה את מעמד הפועלים בתנאים שבריריים.¹⁴ המדיניות הגלובלית של נשיא ארצות הברית ביל קלינטון, למשל חתימתו על הסכם הסחר החופשי בצפון אמריקה (NAFTA), הכעיסה רבים ממצביעי מעמד הפועלים, בהם נשיא איגוד עובדי החשמל, שאמר "קלינטון דפק אותנו ולא נשכח את זה".¹⁵ מעמד הפועלים אינו חש עוד שהוא מיוצג בידי השמאל, וכעת הוא מערער על עצם יכולתו של השמאל לנסח כיאות את האינטרסים שלו – עובדה שמשקפת את התפרקות האידיאולוגיה הסוציאלי-דמוקרטית ברחבי העולם, ואולי אף מאותתת שהליברליזם עצמו הגיע לידי מיצוי.¹⁶ צירוף הגורמים הללו מסביר מדוע אנו עדים לעלייתן של נטיות פשיסטיות במדינות רבות בעולם הדמוקרטי; עדיין לא ממש פשיזם, אך הלך רוח שבוודאי יוצר נטייה אליו.

הספר הזה מתרכז בהיבט אחד של המארג המורכב הזה: תפיסת העולם החברתי דרך תבניות סיבתיות פגומות, כלומר הסברים כוזבים של תהליכים חברתיים וכלכליים. המילה "פגומות" עלולה להישמע קרובה מדי למילה "כוזבות", לגרום אי-נוחות לחלק מהקוראים ולהחזירנו לקשיים האפיסטמולוגיים והמוסריים של ביקורת האידיאולוגיה. אך יש להבדיל בין שני המונחים. הטענה שתבנית הסיבתיות פגומה אינה מבטלת ואף אינה שוללת את חשיבתם ואת רגשותיהם של האזרחים. היא מכילה את האפשרות שהחשיבה – גם אם אינה מושלמת – אינה כוזבת, אלא פגומה. היא אינה כוזבת במובן זה שהיא נושאת את עקבותיה של חוויה חברתית אמיתית שאותה החוקרת צריכה לשחזר. העקבות הללו מייצרות סיבות שיש להבינן וגם להתחשב בהן. לסיבות האלה, שתוארו בבירור בראיונות שערכנו עם אנשים שמחזיקים בהשקפות ימניות, פופוליסטיות ואולטרה-לאומניות, היינו קשובות כשנסינו להבין את ההיגיון הפנימי של השקפותיהם ולאחר היכן וכיצד משתבשות

12. McCulloch, "France's Media"

13. Stack, "6 Takeaways"

14. Rodrik, "Populism"

15. Etelson, "White Working Class"

16. Deneen, *Why Liberalism Failed*

מחשבות על סביבתנו החברתית. הספר עוסק אפוא בתבניות סיבתיות – כיצד אנו מסבירים את עולמנו החברתי – ובדרכים שבהן התבניות הללו משפיעות על תודעתנו ועל התנהגותנו הפוליטית.

אם נרצה להבין, כפי שמציע אדורנו, מדוע תבניות מסוימות עלולות לעוות את תפיסת העולם החברתית שלנו ומדוע אין אנו יכולים לקרוא לחולי חברתי אמיתי בשמו, עלינו להרחיב את החשיבה של אדורנו למחוזות חדשים ולהבין טוב יותר כיצד הרגשות שזורים בחשיבה החברתית. לרגשות יש כוח שמאפשר להתכחש להוכחות אמפיריות, לעצב את המוטיבציה, להתגבר על האינטרס העצמי של האדם ולהגיב למצבים חברתיים קונקרטיים. הספר הזה הולך בעקבות הצעתה של הסוציולוגית השוודית הלנה פלאם לחקור את השפעתם של הרגשות על הפוליטיקה ברמת המקרו ו"למפות את הרגשות התומכים במבנים חברתיים וביחסי שליטה".¹⁷ הפוליטיקה טעונה במבנים רגשיים שבלעדיהם לא היינו יכולים להבין כיצד אידיאולוגיות פגומות משתלבות עם החוויות החברתיות של בני האדם ומעצבות את משמעותן. זו התמה הרחבה של הספר. ישראל משמשת בו כמקרה הבוחן העיקרי, בתקווה שיהיה אפשר להחיל את ממצאיו על מדינות אחרות או לפחות להשוותם אל המתרחש בהן.

מבני רגש

ריימונד ויליאמס, תיאורטיקן הספרות הבריטי הגדול, טבע בשנות השבעים את המונח "מבני רגש" (structures of feeling), המציין את דרכי החשיבה המופיעות במרווח שבין ההגמוניה של המוסדות, התגובות העממיות לתקנות רשמיות והטקסטים הספרותיים שמתעדים את התגובות האלה.¹⁸ "מבנה רגש" פירושו חוויה ראשונית ולא מגובשת, מה שכיום היינו מכנים אָפֶקט, משהו שמונח מתחת למשמעות הקוהרנטית. זוהי דרך משותפת של חשיבה ותחושה שמשפיעה על התרבות ועל אורח החיים של קבוצה מסוימת ומושפעת ממנה.¹⁹ המונח "מבנה" רומז גם על כך שבבסיס החוויה הזאת ניצב דפוס, ומכאן שהחוויה שיטתית. המבנים הללו עשויים למלא תפקיד חשוב בעיצוב זהותם של היחיד ושל הקבוצה.²⁰ הפוליטיקה מעצבת את מבני הרגש ומעוצבת על ידם,²¹ בין שהם מופיעים בדמות פחד, טינה וסלידה ובין שהם מתבטאים בגאווה לאומית – מבנים שנחקרים בספר

17. Flam, "Emotions' Map", p. 19. לגישה מקרר-פוליטית משכנעת נוספת ראו Frevvert, *Politics of Humiliation*.

18. Filmer, "Structures of Feeling"; Williams, *Marxism and Literature*.

19. Hall, "Culture, Community, Nation".

20. Hetherington, *Expressions of Identity*.

21. Berezin, "Secure States"; Filmer, "Structures of Feeling".

זה. לגורמים פוליטיים יש כוח רב במיוחד לעצב נרטיבים שמעניקים משמעות רגשית לחוויה חברתית.²² הם פונים למצביעים ישירות באמצעות נרטיבים שהם מייצרים בעזרתם של יועצים ומומחים. הנרטיבים הללו, שמעוצבים בידי אליטות של פוליטיקה ותקשורת, עשויים למצוא תהודה בהיטוס הרגשי שנוצר בתהליך החברות של האדם (כעס לנוכח חוסר צדק, למשל, או זלזול בקבוצות חברתיות "נמוכות" נוצרים בדרך כלל במשפחה²³) או שהם נותנים משמעות לחוויות חברתיות בעת התרחשותן (למשל מוביליות כלפי מטה). לעיתים הרגשות תומכים באינטרסים חומריים חברתיים-כלכליים, ולעיתים הרגשות עשויים לגבור על האינטרסים ואפילו לעמוד בסתירה אליהם.²⁴ דוגמה לכך היא בני מעמד הפועלים שמצביעים למנהיגים שמפחיתים מיסים לעשירים, מחלישים את האיגודים המקצועיים, מבטלים רגולציות הקשורות בחוקי העבודה ומצמצמים קצבאות מחיה. רגשות ממלאים אפוא תפקיד מפתח בהשפעה על דפוסי ההצבעה ועל בחירות פוליטיות אחרות של האזרחים.²⁵

רגש יכול להפוך לאפקט, או לתחושה מודעת פחות. מקורן של תחושות כאלה אינו רק מעמדו החברתי או חוויותיו של היחיד. הן מחלחלות גם למרחבים, לדימויים, לסיפורים שמופצים בקבוצה החברתית ויוצרים אווירה ציבורית שאנו מגיבים אליה מתחת למודעות שלנו ומעבר לה.²⁶ אנו מגיבים להן באמצעות ספיגה של האסוציאציות הרגשיות העולות מתוך מילים, אירועים, סיפורים וסמלים. אפקט הוא רמה לא קוגניטיבית או קדם-קוגניטיבית של החוויה. הוא "מופקד" באובייקטים או באירועים ציבוריים וקולקטיביים כגון נאומים פומביים, חגים לאומיים, מצעדים צבאיים, סמלים וקווי מדיניות.²⁷ יועצי תקשורת פוליטיים והלקוחות שהם משרתים יכולים לעצב את האפקט באופן פעיל. החומר הסמלי והרגשי הזה הוא תוצאה של מניפולציות מכוונות שנוקטים גורמים פוליטיים חזקים, והוא מתבטא גם באנרגיה גולמית שמחלחלת לחברה באמצעות המדיה החברתית, אינטראקציות בין-אישיות וארגוני החברה האזרחית.²⁸ רגשות כאלה נעשים עוצמתיים ועמידים במיוחד כאשר הם נקשרים לסיפורים מכוונים שמכוונים את התמצאותנו במרחב החברתי ומעצבים את זהותנו החברתית ואת הבנתנו את העולם. אם כן, מנקודת מבט זו, רגשות עשויים להיות מרומזים כאשר הם מכוונים את הבנתנו בכל הנוגע לסוגיות חשובות, והם עשויים להיות מפורשים כאשר פוליטיקאים עושים בהם מניפולציה. הם אינם

22. ראו למשל – Cepernich and Bracciale, "Digital Hyperleaders"; Clément *et al.*, "Hero-Protector Narrative"

23. McLoyd *et al.*, "Marital Processes"

24. Barbalet, "Macro Sociology"; Pillutla and Murnighan, "Unfairness"

25. Brader, "Responsive Chord"; Garry, "Emotions and Voting"

26. Tiedens and Leach, *The Social Life*

27. Berezin, "Emotions"

28. Berezin, "Secure States"

רציונליים לגמרי, מאחר שהם עשויים להתעלם מהאינטרס של הפרט ומהסיבות האמיתיות של ההתרחשות; והם גם אינם לא רציונליים, מאחר שהם מבטאים את מקומו של האדם בעולם החברתי.²⁹ היות שהרגשות הם אודימוניים – כלומר מבטאים את תפיסתו של האדם ביחס לרווחתו במצב נתון – הם אינם מתאימים לגמרי לחלוקה בין רציונלי ללא-רציונלי.

בניתוח שלפנינו נתייחס אפוא לרגשות כאל תגובות לתנאים חברתיים שמופיעות בצורה של נרטיבים קולקטיביים. הנרטיבים הללו קושרים במכוון בין סיבות לתוצאות בדרך ספציפית, מטילים אשמה ומציעים פתרונות למצבים סבוכים. רגשות, כפי שטענה ארלי הוכשילד במחקרה המבריק על מצביעי ימין בלוואיזיאנה,³⁰ משוקעים בסיפורים עמוקים שהם לא בהכרח נכונים. הם אינם נשענים על עובדה כלשהי; די בכך שאנשים מרגישים שהסיפורים האלה נכונים. העובדה שהרגשות מכוונים את נטיותינו הפוליטיות תקפה לכל הספקטרום הפוליטי, אבל יש אידיאולוגיות, נסיבות היסטוריות ומנהיגים שמעניקים לה יתר תוקף, כפי שאפשר לראות בפופוליזם העכשווי. כוחן הרב של נטיות רגשיות עשוי למשל להיות הסיבה לכך שהפופולריות של דונלד טראמפ לא השתנתה כמעט במשך השנים על אף השערוריות הרבות שהיה מעורב בהן.³¹

אפשר לומר שלמבני רגש יש תכונה מתעתעת: הם יכולים להצביע על חוויה חברתית שמשותפת לחברים בקבוצה חברתית מסוימת, ולחוויה הזאת – העשויה להפוך לחלק משיח פוליטי – לעיתים אפשר לתת שם מפורש ולעיתים לא.³² לדוגמה, במפנה המאה העשרים קינאו האוסטרים ביהודים על שיעור הייצוג שלהם במקצועות כמו רפואה, משפטים ועיתונות, שהיה גבוה מחלקם באוכלוסייה.³³ הקנאה הזאת הייתה ככל הנראה מרכיב חשוב באנטישמיות האידיאולוגית הארסית שהביאה לעליית הנאציזם; ועם זאת, החוויה הרגשית הזאת – אף שהתבססה על המוביליות החברתית המסחררת של היהודים – לא התבטאה בשם המפורש "קנאה חברתית". היא הלכה בדרך העקלקלה של השחרת פני היהודים בעלונים, במאמרי עיתונות, בקריקטורות, בשמועות ובתיאוריות פסאודו-מדעיות. היא יצרה אקלים של דעה ואווירה ציבורית.

היבט נוסף של מבנה הרגש הוא האופי הציבורי של הפוליטיקה והמדיניות ויכולתן של שתי אלה לעצב את רגשות הציבור. מנהיגים, שחקנים פוליטיים רשמיים, מדיניות ממשלתית ואמצעי תקשורת יכולים לעצב רגשות או אווירה רגשית במודע או שלא במודע; הם עשויים (אך לא חייבים) להיות מניפולטיביים,

Lynggaard, "Methodological Challenges" .29

Hochschild, *Strangers* .30

Igielnik, "Trump Support" .31

Williams, *Marxism and Literature* .32

Epstein, *Envy* .33

למתג אירועים בעבר, בהווה או בעתיד ולהעניק להם פרשנות ציבורית. מנהיגים פוליטיים משתמשים לעיתים קרובות בסנטימנטים שלהם עצמם כדי לעורר את הסנטימנטים של מצביעיהם ואת הזדהותם. וולטר ליפמן ניסח זאת בספרו *The Phantom Public*, שפורסם בשנת 1925:

היות שאוסף העמדות של קבוצת אנשים הוא כמעט תמיד ערבוביה עמומה ומבולבלת, אי-אפשר לנקוט שום צעד לפני שמפרקים אותן לגורמים, מנקזים אותן לנתיב אחד, דוחסים ומאחידים אותן. יצירתו של רצון כללי אחד מתוך ריבוי של רצונות כלליים אינה מסתורין הגליאני, כפי שפילוסופים חברתיים רבים חושבים, אלא אמנות ידועה היטב למנהיגים, לפוליטיקאים ולוועדות היגוי. בעיקרה היא לוקחת סמלים שמקבצים סביבם רגשות, מנתקת אותם מן הרעיון ומשתמשת בהם.³⁴

שני סוגי המסגורים האלה – האחד מבוסס על ניסיון חברתי של הפרט, האחר מעוצב במיומנות ובמודע על ידי גורמים בזירה הציבורית – נארגים לעיתים זה בזה ומשקפים את המשמעויות הקוגניטיביות והרגשיות שבעזרתן האזרחים וציבור הבוחרים מפרשים את העולם החברתי. התהליך הזה של איסוף סמלים וחילוף המשמעות הרגשית מתוכם חיוני להבנת הדרך שבה מרגע שרגשות עוברים טרנספורמציה בדימויים ובשיח הציבורי, הם מתחברים לאידיאלוגיות פגומות. למבנה הרגש יש אפוא שתי תכונות: הוא חוויה חברתית משותפת לאנשים שעשויים להחזיק בניסיון כלכלי, תרבותי וחברתי משותף; והוא יכול גם להתייחס לדרכים שבהן החוויה הזאת מקבלת שם וממוסגרת באמצעות קבוצות ששולטות בזירה הציבורית – אמצעי התקשורת, שחקנים פוליטיים, לוביסטים, משפיענים ופוליטיקאים. מבני רגש פוליטיים מורכבים מהמפגש המוצלח בין השניים. חוויה חברתית עשויה להיות חוויה כללית ועמומה של עוגמת נפש. כדי שתהפוך לרלוונטית מבחינה פוליטית ומעשית, יש לשלב אותה בתוך מסגרת של משמעות שמקודדת מחדש את עוגמת הנפש לכדי מערכת ספציפית של רעיונות ורגשות. פופוליזם הוא דרך אחת, מוצלחת במיוחד, לקודד מחדש עוגמת נפש חברתית. טענתנו בספר זה היא שהפוליטיקה הפופוליסטית בישראל קודדה מחדש שלוש חוויות חברתיות רבות עוצמה. האחת היא טראומות קולקטיביות שחוו היהודים במהלך ההיסטוריה, לרבות הקמתה של מדינת ישראל, שהייתה כרוכה במלחמה נגד השלטון הקולוניאלי הבריטי ונגד מדינות ערב הסובבות אותה. הטרואומות האלה קודדו ותורגמו לרגשי פחד כללי מהאויב. החוויה החברתית השנייה היא כיבוש אדמות, סוגיה שמאז 1967 היא מושא למאבקים אידיאלוגיים סוערים הולכים וגוברים בדבר טבעה של הלאומיות הישראלית, בשעה שהאדמה עצמה

³⁴ Stanley, *How Propaganda Works*, p. 48 מצוטט אצל Lippmann, *The Phantom Public*.

הפכה למשאב כלכלי.³⁵ הכיבוש מוליד פרקטיקות של הפרדה בין קבוצות בחברה הישראלית, והוא תורגם לרגשות סלידה. החוויה החברתית השלישית היא ההדרה וההפליה ארוכת השנים של המזרחים (יהודים שנולדו בארצות ערב או צאצאיהם), וזו מייצרת רגש חזק של טינה. הטינה הזאת גרמה לתמורה קיצונית במפה הפוליטית והטתה אותה לעבר הימין הקיצוני. שלושת הרגשות השלישיים לכאורה – פחד, סלידה וטינה – מתעלים והופכים לרגש רביעי – אהבת האומה או העם היהודי. הרגשות האלה נוצרים על ידי מסגרות נרטיביות שמעוגנות בחוויות חברתיות קונקרטיות.

במילים אחרות, חוויות חברתיות מתורגמות לרגשות ולמוטיבציות ויוצרות נרטיבים שמתחילים לפעול במישור הפוליטי. את הנרטיבים הללו מעוררים שחקנים פוליטיים שמגייסים אותם במאבקהם על שלטון וסמכות. מרגע שהרגשות האלה מגויסים במישור הפוליטי, הם נספגים במה שאפשר לכנות עורך רגשי מדומיין. רגשות ניזונים מחוויות חברתיות כשם שהם ניזונים מתסריטים מדומיינים, למשל כאלה שעוסקים באויב או בעם ה"אותנטי" – תסריטים שמעוררים נטיות רגשיות חזקות. תפוצתם של הרגשות במישור הפוליטי מזמינה אפוא ניתוח של הדרכים שבהן נרטיבים ציבוריים, שמייצרים סוגים שונים של עורך רגשי מדומיין, ממסגרים ומקודדים מחדש חוויות חברתיות קונקרטיות. רגשות מגיבים באותה המידה הן למציאות הן לאובייקטים מדומים.

רגשות, אופי ופוליטיקה

בספר זה אנו טוענות כי הפוליטיקה הפופוליסטית בישראל מוהלת יחדיו ארבעה רגשות ספציפיים – פחד, סלידה, טינה ואהבה – והופכת אותם לווטוריים דומיננטיים בתהליך הפוליטי. אנו מתמקדות במקרה של ישראל, שלמרות הגיאוגרפיה והבעיות הייחודיות לה אפשר לראות בה דוגמה מייצגת לסגנון הפוליטי הלאומני והפופוליסטי שצבר תאוצה ברחבי העולם. ישראל עשויה להיתפס כחריגה, משום שהיא מדינה יהודית עם מיעוט פלסטיני גדול ששוכנת בתוך אזור ערבי רבוב, ולפיכך היא קרקע פורייה לקונפליקטים צבאיים, כאלה שאינם קיימים (או שהם מתקיימים בעוצמה נמוכה) במדינות רבות אחרות שבהן הפופוליזם הפך דומיננטי. עם זאת, המאפיינים האלה הופכים את ישראל לדוגמה מצוינת להתפתחותן של תנועות פופוליסטיות, שכן, כפי שטוען מדען המדינה דני פילק, פופוליזם הוא "פרויקט פוליטי שנתמך על ידי כמה הנחות אידיאולוגיות

35. דוח שפרסם האו"ם בשנת 2020 מנה 112 יוזמות עסקיות ברחבי העולם שיש להן קשר עם ההתנחלויות. מתוך 112 החברות הללו, 94 הן ישראליות, בכללן בנקים ישראליים מובילים וחברות תקשורת, ו-18 הנותרות הן חברות בינלאומיות כמו Airbnb ו-Booking.com. ראו "United Nations, "UN Rights Office".

משותפות, שמופיעות בחברות שבהן יש קונפליקטים הנוגעים להכלה או להדרה של קבוצות מדוכאות".³⁶

בשום אופן איננו טוענות שישראל, בפנייתה לפופוליזם, גרועה יותר מדמוקרטיית אחרות. למעשה, ההפך הוא הנכון. לנוכח המספר העצום של קונפליקטים חיצוניים ומתחים פנימיים שהמדינה מתמודדת איתם, מוסדותיה היו עמידים במשך זמן רב באופן מעורר השתאות (וכעת הם מאיימים להתמוטט תחת התקפות מצד הימין הפופוליסטי והמשיחי). כאשר משווים את ישראל למדינות כמו פולין, הונגריה, ארצות הברית או ברזיל, שלהן אין אויבים סמוכים לגבולותיהן (בשתי הראשונות האוכלוסייה אף הומוגנית יחסית), אפשר רק להתפעל מהעובדה שישראל לא הפכה למשטר צבאי כוחני מלא. ובכל זאת, בגלל הפופוליזם הנוכחי, בנימין נתניהו היה אחד המנהיגים הראשונים שאימץ סגנון ממשל פופוליסטי. הבחירה בישראל כבמודל מייצג מוצדקת אף יותר לנוכח הקשרים שכונן נתניהו – של חברות דיפלומטית, פוליטית ואישית – עם מנהיגים אנטי-דמוקרטיים רבים בעולם ובהם רודריגו דוטרה, ז'איר בולסונרו, דונלד טראמפ, ולדימיר פוטין, נרנדרה מודי וויקטור אורבן.³⁷ למנהיגים אלו יש סגנון פוליטי מובחן:³⁸ הם בעלי אג'נדה שובניסטית מאוד (בתקופה שבה כל המנהיגים הסוציאלי-דמוקרטים מחויבים לאג'נדה הפמיניסטית, נתניהו מעולם לא ביטא בפומבי אג'נדה כזאת); הם תוקפים את שלטון החוק ואת המוסדות הדמוקרטיים הקיימים; הם מטפחים תיאוריות קונספירציה בדבר ה"דיף סטייט" (אותה "סטייט" שהם אמורים לייצג); הם מסיתים קבוצות חברתיות זו נגד זו; ולבסוף, וחשוב במיוחד, הם טוענים כי הם מייצגים את העם נגד האליטות – נקודה שהספרות הענפה על פופוליזם מציינת אותה לעיתים קרובות. אף שהמנהיגים הללו שולטים פעמים רבות במפלגה שהם מתיימרים לייצג ומכניעים אותה, המצע האידיאולוגי שלהם ממומש בידי מנגנון מפלגתי. הם אינם נותנים אמון בחוק הבינלאומי ובארגונים הבינלאומיים, רבים מהם מתעבים את האיחוד האירופי, וכולם היו רוצים יד חופשית יותר לשלוט במדינתם, ללא פרלמנט חזק וללא מערכת משפט חזקה.

לעיתים קרובות נטען שמפלגת הליכוד של היום היא גרסה קיצונית של קודמתה, מפלגת חרות בהנהגתו של מנחם בגין. אולם אנו שוכחים שחרות נתפסה, לפחות בתחילת דרכה, כארגון טרור והייתה מחוץ לקונסנזוס הציוני. ב-4 בדצמבר 1948

36. File, "Political Radicalization"

37. הדבר יכול בהחלט להיות גם תוצאה של אסטרטגיות השיווק המשותפות לכל אלה. ניצחונו של נתניהו על שמעון פרס ב-1996 הושג בעזרת ארתור פינקלשטיין, היועץ והסוקר של רונלד רייגן ושל מועמדים וממונים רפובליקנים רבים אחרים. אכן, יש סגנון פוליטי שנפוץ ברחבי העולם, אם בצינורות רשמיים של עצות פוליטיות ואם באמצעות חיקוי לא מודע ורשתות לא פורמליות.

38. Arato, "Populism"; Hall Jamieson and Taussig, "Disruption"; Neuburg and Ribeiro Thomaz, "Ethnographic Views"; Rogenhofer and Panievsky, "Antidemocratic Populism"

פרסמה קבוצה של אינטלקטואלים אמריקנים הערכה שלילית על מפלגתו של בגין (בעת ביקורו בארצות הברית):

עם התופעות הפוליטיות המטרידות ביותר בימינו נמנית עלייתה של תנועת החרות במדינת ישראל שאך נולדה, מפלגה פוליטית שקרובה בארגונה, בשיטותיה, בפילוסופיה הפוליטית שלה ובמשיכה החברתית אליה למפלגות הנאציות והפשיסטיות. היא נוצרה מתוך החברים והתומכים באצ"ל, ארגון טרוריסטי, ימני, שוביניסטי, בפלשתינה [...]. אירועי דיר יאסין הם דוגמה לאופייה ולפעולותיה של מפלגת חרות.

בתוך הקהילה היהודית הם מטיפים לתערובת של לאומנות קיצונית, משיחיות דתית ועליונות גזעית. כמו מפלגות פשיסטיות אחרות, הם נוהגים לשבור שביתות ופועלים להרס האיגודים המקצועיים החופשיים. במקומם הם מציעים איגודי חרות על פי המודל הפשיסטי האיטלקי.

במהלך השנים האחרונות של אלימות אנטי-בריטית ספורדית, האצ"ל והלח"י הנהיגו שלטון טרור בקהילה היהודית בפלשתינה. מורים הוכו כי דיברו נגד הארגונים הללו, מבוגרים נורו כי לא אפשרו לילדיהם להצטרף אליהם. בשיטות בריוניות, במכות, בניפוץ חלונות ובשוד נרחב, הטרוריסטים הפחידו את האוכלוסייה וגבו מחיר כבד. לחברי מפלגת חרות לא היה חלק בהישגים הקונסטרוקטיביים בפלשתינה. הם לא הכשירו קרקעות, לא הקימו יישובים ורק פגמו בפעילות ההגנה היהודית.³⁹

המכתב היה חתום בידי דמויות מופת כמו אלברט אינשטיין, חנה ארנדט וסידני הוק. בעיניהם של היהודים הליברלים האלה, חרות הייתה מפלגה ימנית קיצונית מסוכנת שרצתה לספח עוד שטחים, סירבה להכיר בריבונותה של ירדן ולא רצתה שלום עם הערבים. דוד בן-גוריון אף טען, ואת זאת יש לזקוף לחובתו, שבגין דומה להיטלר. רק הצטרפותו של בגין לממשלת האחדות ערב מלחמת ששת הימים החלה את תהליך הלגיטימציה של הימין, והוא שינה את צורתו והפך לגרסה מתונה יותר של עצמו. בשנת 1973 נוסדה מפלגת הליכוד, וכאשר נתניהו הפך לראשונה למנהיג המפלגה ב-1993 הוא קיבל מורשת מעורבת. במובנים רבים המפלגה הייתה אז מתונה, כמו מפלגות הימין המתון המקבילות לה באירופה ובצפון אמריקה; בשנות התשעים היא הצליחה ללכד סביבה את מעמדות הביניים ולהיות המפלגה של הליברלים המגינים על השוק החופשי ועל שלטון החוק וזכויות האדם. אך נתניהו שינה אותה, הפך אותה למפלגה פופוליסטית ובמידה רבה הסיג אותה לאחור, לאידיאולוגיה הרדיקלית המוקדמת שלה, גם אם בדרך שונה.

יש סיבות נוספות לכך שישראל היא מקרה בוחן טוב מאוד להבנת הפוליטיקה הפופוליסטית. במאמר משנת 2021 גורסים יונתן לוי וש"י אגמון כי "ישראל

39. Abramowitz et al., "To the Editors"

נשלטה בידי ממשלות פופוליסטיות במשך עשר שנים לפחות [...] לפיכך, היא משמשת דוגמה מאלפת שממנה אפשר ללמוד איך נראה עשור שלם של שלטון פופוליסטי רצוף".⁴⁰ לטענתם, התכונות העיקריות של הפופוליזם – החל בדה-לגיטימציה של העיתונות ושל הממסד המשפטי וכלה בפוליטיזציה של הברוקרטיה הממשלתית – קיימות בפוליטיקה הישראלית זה עשור לפחות. נוסף על כך, "ישראל ממלאת תפקיד מרכזי בציר הפופוליסטי העולה על הבמה הבינלאומית – כפי שאפשר לראות מחיזוק קשריה עם ברזיל והודו ומההזמנה שקיבלה להצטרף לקבוצת וישגראד (Visegrád Group), שהיא ברית בין מדינות מרכז אירופה המונהגות בידי פופוליסטים ימנים".⁴¹

ייתכן שיש עוד סיבה חשובה להיותה של ישראל מקרה מבחן טוב כל כך: אף שנתניהו הנהיג מדיניות ניאוליברלית אכזרית, הוא תמיד נהנה מתמיכתן של קבוצות חברתיות נדכאות,⁴² וזוהי דוגמה לאותה חידה שמאפיינת את הפוליטיקה הפופוליסטית בכללותה: מדיניות שמפחיתה את המיסים לעשירים, מצמצמת את המגזר הציבורי ומגדילה את האי-שוויון ללא כל נקיפות מצפון – ובכל זאת נהנית מתמיכתם של מי שנפגעים מהמדיניות הזאת במידה הרבה ביותר. לדוגמה, בין 2011 ל-2021 עלו מחירי הדיור בישראל בשיעור חד של 345.7%, הגידול הגבוה ביותר בעולם. במהלך תקופה זו, השכר בישראל עלה ב-17.5% בלבד.⁴³ ברור ששינוי כזה יפעל רק לטובת העשירונים הגבוהים בחברה ויפגע פגיעה חמורה בבני המעמד הבינוני-נמוך, שלא יוכלו להחזיק דירה בבעלותם ויאלצו להתמודד עם עלויות שכירות מאמירות. למרות זאת, הליכוד מגייס את תומכיו בעיקר מקרב קבוצות בעלות הכנסה בינונית-נמוכה.⁴⁴ עובדה זו מעידה בברור שהפופוליזם יכול להיות מושך מאוד למרות פגיעתו באינטרסים הכלכליים של תומכיו, כפי שכבר הבחינו פרשנים וחוקרים רבים.⁴⁵ היא גם מרמזת שפופוליזם הוא בעיקר פוליטיקה של זהות: הוא נועד לחזק את תחושת הזהות של קבוצת הרוב, לתקן פגיעות סמליות אמיתיות או מדומיינות ולהסית קבוצות בעלות זהויות שונות זו נגד זו.

על הספר

דני פילק מתאר את מה שהוא מכנה "הפוסט-פופוליזם של נתניהו" (שכאן נתייחס אליו כאל פופוליזם) כפוליטיקה בעלת שלושה ממדים: ממד חומרי בדמות

40. Levi and Agmon, "Beyond Culture," p. 293.

41. שם.

42. Filc, *The Political Right*.

43. Stub, "Israeli Home Prices".

44. רקובר וכספין, "כשהפערים מגיעים לקלפי".

45. Müller, *Liberté, égalité, incertitude*.

ניאו-ליברליזם כלכלי, ממד פוליטי בדמות סמכותנות וממד סמלי בדמות לאומיות שמרנית.⁴⁶ שלושת הממדים הללו מתלכדים בטבעיות סביב ליבה של סגנון רגשי שקושר את האזרחים לאמונות ולסיפורים מושכים במיוחד – רבים תופסים אותם כמשכנעים, כי הם מהדהדים גם תנאים חברתיים אמיתיים וגם סמלים ומשמעויות רבי עוצמה שפועלים בתרבות. הטריפטיכון של פילק משמש לנו נקודת מוצא; הספר אינו מבקש להסביר את הפופוליזם אלא לתאר אותו באמצעות פריזמה של רגשות. הטענה היא שסמכותנות ולאומיות שמרנית נשענות על ארבעה רגשות: הסמכותנות מקבלת לגיטימציה באמצעות פחד, והלאומיות השמרנית – תפיסה שלפיה האומה מבוססת על מסורת ועל דחייה של האחר – נשענת על סלידה, טינה וטיפוח קפדני של אהבה לארץ. בספר נבחנים ארבעת הרגשות המרכזיים הללו, והשילוב ביניהם חיוני להבנת המעבר לפוליטיקה פופוליסטית.

הפרק הראשון מתבונן במעבר בין פחד שנגרם מסיבות גיאופוליטיות והיסטוריה טראומטית ובין מה שאפשר לכוונתו פחד קיומי, כלומר פחד שנוגע לעצם אפשרות הקיום של העם. **הפרק השני** עוסק ברגש הסלידה, ובמיוחד בצורה שבה "יזמי מוסר" חדשים מחליפים את המוסר הליברלי ומקדמים סלידה מקבוצות מסוימות, במיוחד פלסטינים (בעלי אזרחות ישראלית או מי שאינם אזרחי ישראל). יזמי המוסר הללו מגיעים מקבוצות וממגזרים שונים בחברה הישראלית, ויש בהם, בין השאר, חרדים ודתיים לאומיים שרואים בעצמם את ממשכי דרכו של מאיר כהנא. **הפרק השלישי** עוסק ברגש הטינה, שהוא אולי הרגש הפוליטי המעניין ביותר כי הוא מגלם בתוכו יחסים מעמדיים, מוביליות כלכלית כלפי מטה ופוליטיקת זהויות. **הפרק הרביעי** והאחרון עוסק בגאווה לאומית ובאהבת ישראל, רגשות כבדי משקל בקרב יהודים ישראלים רבים. על אף הדימוי החיובי של רגש האהבה, בשדה הפוליטי יש לו תפקיד חשוב בהדרה של קהלים לא יהודיים מהזווית הלאומית הישראלית. בשנים האחרונות הלאומיות הישראלית מתבססת יותר ויותר על תכנים דתיים והופכת למדירה אף יותר מבעבר. לבסוף, באחרית הדבר של הספר מוצעת מסגרת חלופית שסביבה אפשר לגבש חברה הגונה, ונטען שהרגש המרכזי של דמוקרטיה ליברליות הוא אחווה.

הבחירה בארבעת הרגשות האלה אינה מבטלת את הרלוונטיות של רגשות אחרים. נכון שכל אחד מהארבעה סמוך לרגשות אחרים: כעס, למשל, משולב בטינה, וסלידה קרובה לשנאה. אולם במקרה של ישראל לפחות, נראה שהם תופסים באופן התמציתי ביותר את מבנה הרגשות של הפופוליזם, שעל אף ריבוי הפנים שלו יש לו גם גרעין אידיאולוגי משותף שמקבל ביטויים שונים מעט בתרבויות

46. Filc, *The Political Right*. למונח "לאומיות שמרנית" עשויים להיות מובנים שונים. במקרה זה פירושו השקפה קסנופובית הקושרת את השייכות הלאומית לזהות אתנית, לצד סנטימנט שמתנגד לאליטה ולכל גורם כוח (כמו השמאל הפוליטי) שנתפס כמי שתומך ב"אחר".

פוליטיות שונות. בספר מוצג בסיס לניתוח שאפשר וצריך להתאימו למדינות אחרות. ברור שאותם רגשות בדיוק עשויים למלא תפקיד גם בפופוליזם השמאלני (עם תוכן שונה), אך אנו מתמקדות בפופוליזם הימני כי זו הגרסה השלטת כיום בפוליטיקה הישראלית, והיא שכיחה יותר בעולם בכלל. ייתכן שהצירוף של ארבעת הרגשות האלה ונוכחותם המתמדת בזירה הפוליטית הם המאפיינים את הפוליטיקה הפופוליסטית. הדבר עולה בקנה אחד עם ממצאים כמו אלה של מיקו סלמלה וכריסטיאן פון ושווה, שמייחסים את עליית הפופוליזם הימני לצירוף של רגשות אחדים שפועלים יחדיו (במקרה שהם מתארים מדובר בטינה, פחד, בושה וכעס).⁴⁷ לפיכך, אף שבספר מוקדש פרק נפרד לכל אחד מהרגשות, יש לראות את הפחד, הסלידה, הטינה ואהבת העם כמקבץ קומפקטי. במציאות החברתית הם סבוכים זה בזה ויכולים ליצור נרטיב אחד שעשוי מחוטים נרטיביים רבים.

***

שאלתנו המפורסמת של אריסטו בחיבורו פוליטיקה היא אם "איש טוב ואזרח טוב יש להם אותן המעלות, או שאין מעלותיהם שוות".⁴⁸ כשאריסטו שואל אם מעלותיהם של האזרח ושל האדם שוות, הוא מזמין אותנו לשאול אם אותן המעלות הן שהופכות אנשים מסוימים ואזרחים מסוימים לראויים לציון. בהנחה שמידה טובה מניחה מראש נטיות רגשיות מסוימות (לדוגמה, לא נוכל לתאר לעצמנו קנאה כתכונה של אדם שמידותיו טובות), דבריו של אריסטו הם הזמנה לחשוב על מערכת הרגשות שיש לטפח או לא לטפח בחברה טובה. ספציפית הוא מזמין אותנו לשאול כיצד רגשות עשויים להגדיר מחדש את אופק החשיבה של האזרחים, מעבר להפעלה הפשוטה של רגשות באמצעות רטוריקה של מנהיגים מסוימים. אף שאריסטו לא תמך בדמוקרטיה באופן מלא – הוא העדיף משטר שמשלב מרכיבים דמוקרטיים ואוליגרכיים – אנו יכולים ללכת בעקבותיו ולראות את התולעת שבתוך תפוח הדמוקרטיה, הניזונה בידי מערכת ספציפית שבה מנהיגים פופוליסטים מטפחים נטיות רגשיות מסוימות.

מרתה נוסבאום החלה בניתוח כזה בספרה *Political Emotions* ושאלה אילו רגשות יש להעדיף ואילו יש לרסן בדמוקרטיה ליברליות. לטענתה, אהבה וחמלה שייכות לסוג הראשון, ואילו סלידה שייכת לסוג השני.⁴⁹ בספר זה נמשיך את הניתוח שלה מתוך התייחסות לרגשות כאל חלק בלתי נפרד ממה שפייר בורדייה כינה "הביטוס", מערכת נטיות שמבנה מטריקס של חשיבה ופעולה.⁵⁰ אולם בניגוד

47. Salmela and Von Scheve, "Emotional Roots".

48. אריסטו, פוליטיקה, עמ' 127.

49. Nussbaum, *Political Emotions*.

50. Bourdieu, *Distinction*.

לבורדיה, שהתעניין בדרכים שבהן ההביטוס משקף ומוליד אי־שוויון חברתי, כאן נחקרת היווצרותו של ההביטוס הרגשי הספציפי, או הנטיות הספציפיות, בספרה הפוליטית. מכאן עולה השאלה מהם הקריטריונים שלפיהם נגדיר רגש כפופוליסטי, כלומר כיצד נבחין בין הרגשות המופעלים בשגרה בכל המסגרות הפוליטיות ובין אלה שייחודיים למשטרים פופוליסטיים. החיים הציבוריים הפוליטיים מלאים ברגשות – מרמור, חמלה ותקווה הם הדוגמאות הברורות ביותר – אך יש רגשות שעשויים להרחיק, ואף מרחיקים בפועל, את הספרה הציבורית הדמוקרטית מייעודה. יאן־ורנר מולר, אחד המומחים הגדולים בעולם לפופוליזם, טוען שפופוליזם הוא "תוצאה קבועה ואפלה של דמוקרטיה ייצוגית"⁵¹ הבחנה שתואמת באופן מפתיע את זו של אדורנו. הניסוח המבריק שלו מרמז על אחד הממצאים העיקריים של הספר הזה: הקושי להבחין בין טענות פופוליסטיות לטענות דמוקרטיות, משימה שנעשית קשה אף יותר כאשר אנו עוסקים ברגשות. לצורך ההבחנה הזאת נעזרו בקבוצת סטודנטים ישראלים לתואר שני – כולם עורכי דין בעלי תארים במשפטים. בעזרתם בנינו קריטריונים שמטרתם לנסות ולהבחין בין רגשות פופוליסטיים לרגשות רגילים שפועלים בדמוקרטיות, ואלה הם: רגשות פופוליסטיים מפרידים בין בני אדם ומעמידים קבוצות מסוימות נגד קבוצות אחרות; הם מכוונים לפיצול בין אזרחים של אותה המדינה; הם נוטים להיות מעוצבים באמצעות הבחנות חדות בין קבוצות; הם מייצרים אלימות או קוראים לאלימות ישירה או עקיפה, לנידוי, לצנזורה או לגרימת נזק פיזי ישיר; הם מבטלים את עצם הלגיטימיות של עמדות אחרות; הם ממהרים לראות ביריבים פוליטיים בוגדים; הם פונים לליבה מדומינת של גדולה ושל אותנטיות של האומה, שאותה האנשים נקראים לכבד ולאהוב ללא תנאי; לעיתים קרובות הם ניזונים מנרטיבים של קורבנות ושל סכנה מתקרבת. לבסוף, אף שהרגשות האלה מכוונים להצית את הדמיון בקרב בני העם, המנהיג משתמש בהם לעיתים קרובות בדרך אופורטוניסטית כדי להגביר או לשמר את כוחו. ואכן, רגשות כאלה מאופיינים בעיקר בכך שהם נובעים מחוסר אמון במוסדות המדינה. כך הם יוצרים תחושה עמוקה של ניכור מאותם מוסדות, שתפקידם להגן על הדמוקרטיה, ובו בזמן הם מביאים לידי הזדהות חזקה עם המנהיג ואפילו אהבה כלפיו. ארבעת הרגשות שנידונים בספר פורסים מטריקס שמסביר כיצד התהליך הפוליטי נפגם באמצעות דחפים פופוליסטיים אנטי־דמוקרטיים שאפשר לכוונתם נטיות פשיסטיות. הספר אינו מתיימר למצות את טווח האפשרויות להבנת הספרה הציבורית הישראלית, אך הוא מציע רשת פרשנית שאולי יהיה אפשר להתאימה גם לארצות אחרות. הנושא המרכזי שלו הוא השאלה כיצד רגשות אלה מבנים את שדה הראייה של שחקנים חברתיים בישראל.

Müller, *What is Populism*, p. 20 .51